

TUVA TÜRKÇESİNDE YANSIMA SÖZLER

Emin Erdem ÖZBEK*

Öz: Yansima sözler, genel olarak doğadaki sesleri taklit yoluyla yansitan sözler olarak tanımlanır. Türk dilinin bu konuda geniş söz varlığı ve söz yapım yolları vardır. Tuva Türkçesinde de yansımalar, anlam ve şekil bakımından karakteristik özellikler taşımaktadır. Anlam yönünden; bu yansima sözlerin, sesle birlikte çeşitli görünüş ve durumları da yansitan geniş bir kapsamı olduğu görülür. Bu nedenle, bu çalışmada Tuva'daki yansımalar "ses yansımali" sözlerle birlikte, "görünüüş ve hareket yansıtanelar" ve "duygu ve durumları yansıtanelar" olmak üzere üç grupta incelenmiştir. Bu sözcükler, her bir grupta anlam ayrıntılarına göre sınıflandırıldıktan sonra ses ve yapı özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. Son olarak yansımaların cümlede kullanılış özelliklerine değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tuva Türkçesi, yansima sözler, anlam bilgisi, şekil bilgisi, ses bilgisi.

Onomatopoeic Words In Tuvan

Abstract: Onomatopoeia is generally defined as the words reflect the sounds in the nature imitatively. Turkeic has a wide vocabulary and word formation process in this area. Onomatopoeic words have typical features in terms of their meanings and forms in Tuvan language as well. With regard to their meanings, it is seen that these words have a wide scope including various appearances and situations along with sounds. Therefore, in this study, onomatopoeic words in Tuvan have been analysed in those three groups: "words imitating sounds", "words imitating appearances and actions" and "words imitating emotions and situations". After classifying them according to their meanings, we examined them in terms of phonetic and morphological features in each section. Finally, usage features of onomatopoeic words in sentence have been mentioned.

Keywords: Tuvan, onomatopoeia, imitative words, mimetic words, semantics, morphology, phonology.

1. Giriş

Yansımalar (*onomatopoeia*), genel olarak doğadaki insan dışı canlı ve cansız varlıkların çıkardığı ses ve güürültüleri taklit yoluyla yansitan sözler (Korkmaz 2007: 240; Karaağaç 2013: 854) şeklinde tanımlanır. Tabiat seslerini az veya çok andıran, herhangi bir tabii sesle mecazi olsa bile ilgisi sezilebilen bu sözler, gösterdikleri karakteristik yapıları, sınırlı anlamları ve taşıdıkları belirli görevleri bakımından öteki kelimelerden ayrılarak değişik bir grup oluşturmaktadır (Zülfikar 1995: 6).

Türkiye'de bu konuyla ilgili çalışmalarda *yansima* (Hatiboğlu 1981; Vardar 2002), *yansima söz* (Karaağaç 2013), *yansılama* (Banguoğlu 2007; Emre 1945; Korkmaz 2007), *ses yansımali kelime* (Zülfikar 1995) gibi terimlerin kullanıldığı görülür. *Yansima* teriminin günümüzde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Yansımalar, kendilerine özgü çeşitli yönleriyle diğer sözcüklerden ayrılır. Dilsel bir işaret olan "sözcük" ile kavramlar arasındaki ilişki, dile dair ilk felsefi tartışmalardan

* Dr. Öğretim Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir / TÜRKİYE. E-posta: erdem.ozbek@balikesir.edu.tr ORCID No: 0000-0001-9440-9664

başlayarak modern dil biliminin de önemli meselelerinden biri olmuş; bu hususta yansımaların durumu her zaman dikkatleri çekmiştir. Modern dil biliminin kurucusu olarak kabul edilen F. de Saussure tarafından bu ilişki “nedensizlik” ilkesiyle açıklanmış olsa da, bu ilişkide “nedenlilik” arayanlar da olmuş¹, özellikle yansıma sözlerden hareketle bu konuda geniş bir literatür oluşmuştur.²

Onomatopoeia, genel olarak “ses”e dayalı taklitleri ifade etmektedir ve bu konuda en sık kullanılan terimdir. Yansımaların “ses”le ilgili oluşlarını vurgulamak üzere bu alanda kullanılan bir diğer terim olarak *echoic (words)* gösterilebilir. Yansıma sözlerin ses dışındaki olguları da taklit eden bir kapsamı olması dolayısıyla; *imitative words, mimetic words, mimologie, mimem* (Aşmarin 1918; Dmitriyev 1927) “taklit sözler” gibi terimlerin de kullanıldığı görülür. Yansımaların, ses dışındaki duyularla ilgisini vurgulamak üzere *synesthesia* da bu alanda kullanılan bir başka terimdir (Hinton vd. 1994: 1).

Yansımaların, son yıllardaki çalışmalarda *sound symbolism* “ses sembolizmi”, *ideophones* “idyofonlar” gibi konular etrafında kendine yer bulduğu gözlemlenmektedir.

Bilindiği üzere, genel dil bilimi teorileri, ses ile anlam arasındaki ilişkide “nedensizlik”ten (*arbitrary*) yanadır. Ses sembolizmi ise, ses ile anlam arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunmaktadır ve bu konuda farklı diller üzerinde gittikçe daha çok araştırma yapılmaktadır (Hinton vd. 1994: 1). Bu noktada da yansımalar özel bir yer tutmaktadır. Yansıma sözlerin, doğaları gereği yansıttıkları olgularla doğrudan bir bağının olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle bu konuda yapılan çalışmalarda yansıma sözlere de yer verilmektedir. Bu sözcüklerin gelişigüzel oluşmuş biçimler olmadığı; dilin kökeni ve özü konusunda önemle üzerinde durulması gerektiği ve bu çalışmalar sonucunda dillerdeki ses taklidi kelimelerin tipolojisinin oluşturulabileceği düşünülmektedir (Voronin 2004: 13).

Ses sembolizmi, yalnızca ses yansıması sözleri içermez; daha geniş bir kapsama sahiptir. Hinton, Nichols ve Ohala; ses ile anlam arasındaki bağlantı derecesine göre dört farklı kategori tespit etmişlerdir: 1. *corporeal sound symbolism* “bedensel ses sembolizmi”; öksürme, hıçkırma gibi istemsiz olarak ortaya çıkan sesler. 2. *imitative sound symbolism* “taklidî ses sembolizmi”; doğayla ilgili sesleri temsil eden *onomatopoeic* “ses yansıması” sözler. 3. *synesthetic sound symbolism* “duyusal ses sembolizmi”; sessel olmayan fenomenlerin sesle taklidi. 4. *conventional sound symbolism* “saymaca ses sembolizmi”; bazı fonemler ya da fonem kümeleriyle belirli anlamlar arasındaki ilişki: Örn. İng. “parlama, parıltı” anlamına gelen *glitter, glow, glisten, glimmer* sözcüklerindeki “gl” fonemlerinin, “ışık”la bağlantısı vb. (1994: 1-5).

Ses yansımali sözlerde, sözcükle ses arasındaki bağlantı kendini daha açık gösterirken, literatürde çok tartışılan bir konu olan belirli fonem gruplarıyla belirli anlam alanları arasındaki ilişki (Örnek olarak, sızıcı seslerin, nesnelere havada hızlı hareketini; nazal seslerin çınlama gibi sesleri ifade etmesi...), yukarıdaki taklidî ses sembolizmi ve duyusal ses sembolizmi bölümleri kapsamında kendine yer bulur (Hinton vd. 1994: 9-10). Sözcüklerin bu yönünü içeren bir diğer terim ise, *ideophone* “idyofon”dur. *İdyofon*, bir düşüncenin (*idea*) seste canlı bir temsili şeklinde tanımlanır

¹ Bloomfield’in (1895) İngilizce “parlama, parıltı” anlamına gelen *glitter, glow, glisten, glimmer* sözcüklerindeki “gl” fonemlerinin, “ışık”la bağlantısına dikkat çekilmesi bu konuda bilinen bir örnektir. (Hinton vd. 1994: 5)

² Çalışmamızda bu konudaki terimler ve yaklaşımlar birbirleriyle karşılaştırılarak genel hatlarıyla ve yakın zamanlı çalışmalara ağırlık verilerek aktarılmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zülfikar 1995: 1-22.

ve yine yansima sözler bu kapsamda önemi bir yer tutar (Jendraschek 2001: 89). *İdyofonlar* da, ses yansımalarını içermekle birlikte, bununla sınırlı değildir; sessel olmayan anlamları da içerir (Thompson ve Do 2019: 1). Bu terimler üzerinde henüz kesin bir birliğe varılabilmemiş değildir; araştırmalar, farklı dillerden veriler toplanarak sürdürülmekte ve konunun mahiyeti anlaşılmaya çalışılmaktadır (Vajda 2003: 723-724; Harrison 2004: 199).

Geleneksel dil bilgisinde çoğunlukla sesleri taklit eden sözler olarak tanımlanan yansima sözlerin, daha geniş bir kapsamda ele alınması gerektiği bu yaklaşımlardan anlaşılmaktadır.

Türk dili üzerine yansımalar konusundaki ilk çalışmalar Aşmarin’le (1918; 1925; 1928) başlamış ve sonraki dönemlerde diğer Türkologlarca bu incelemeler derinleştirilmiştir. Aşmarin, ilk olarak *Çuvaşskoy Mimologii (O podrajatel’nih slovah v çuvaşskom yazık)* (1918) adlı çalışmasıyla Çuvaşça yansımaları ele almıştır. Burada yansımaları ifade ettikleri fenomenler bakımından gruplandırılmış, yansımaların kullanılış özelliklerine ve fonetik-morfolojik yapılarına değinilmiştir. Aşmarin daha sonra, *Podrajanie v Yazıkah Srednego Povolj’ya* (1925) başlıklı çalışmasında, Volga bölgesi dilleri üzerinde bu ilk çalışmasındaki verileri derinleştirmiş; daha ayrıntılı bir inceleme yapmıştır. Bu konudaki üçüncü eseri olan *O Morfoloğičeskih Kategoriyah Podrajaniy v Çuvaşskom Yazıke* (1928)’de yazar, Çuvaşça yansımaları, bünyelerindeki fonemler, cümlede kullanılışları ve bunlardan türeyen sözler bakımından incelemiştir. Yazar; bu sözlerin, sadece ses taklitlerini ifade etmediğini belirterek, çalışmalarında *mimem* ve *podrajatel’nie çastıtsı/slova* terimlerini kullanmayı tercih ettiğini bildirmiştir (Aşmarin 1925: 143). Aşmarin (1918; 1925), yansımaları anlam bakımından beş grupta ele almıştır: 1. Ses yansımaları “*onomatopoeia*” (*звукотодражания*) 2. Hareket ve ışıkla ilgili taklitler 3. Kaynağı konuşma aygıtı olan ses taklitleri veya yazılı sözler 4. İnsan vücuduyla ilgili fenomenleri yansıtan sözler 5. Çocuk dilinden hareketle oluşturulan taklit sözler. Bu yönüyle yazarın, sadece “ses yansımaları”nı ele almayarak konunun kapsamını, çağdaş ses sembolizmiyle ilgili çalışmalarla örtüşecek şekilde çizdiği fark edilir.

Dmitriyev de (1927), *Beitrage zur Osmanischen Mimologie* adlı, Osmanlıcadaki yansımaları ele aldığı çalışmasında, Aşmarin (1918; 1925)’e benzer bir sınıflandırmaya yer vermiştir. Yansima sözler için “*mimologie*” terimini kullanan yazar; yansımaları, Aşmarin’de (1918; 1925) olduğu gibi, ifade ettikleri fenomenlere göre sınıflandırdıktan sonra, incelemenin geri kalanında bu sözlerin fonetik ve yapısal özelliklerine yer vermiştir.

Kononov (1956), “*Grammatika Sovremennogo Turyetskogo Literaturnogo Yazıka*” adlı eserinde ünlemler içerisinde yansima sözlere yer verir ve bu sözleri *zvukopodrajatel’nie slova* “ses yansımali sözcükler” ve *obrazo-podrajatel’nie slova* “tarz/görünüş yansımali sözcükler” olmak üzere iki grupta ele alır.

Tişina, Rusya’daki gramer incelemelerinde yansımalara genellikle ünlemler içerisinde yer verildiğini belirtmektedir (2010: 14). Türkiye’deki ilk çalışmalarda da bu konu ünlemler içerisinde ele alınmıştır (Banguoğlu 2007; Ergin 2002). Yansımaların ayrı bir sözcük türü olarak ele alınıp alınmayacağı da üzerinde durulmakta olan konulardandır (Sarışahin 2017: 144).

Rusya’da yapılan çalışmalarda yansima sözler için genellikle *onomatoneya/onomatopeya* ve *звукотодражанье/звукотодражание* “ses yansımasi” terimlerinin kullanıldığı görülmektedir (Tişina 2010: 14). N. İ. Aşmarin gibi araştırmacılar tarafından *mimem* ve *podrajatel’nie çastıtsı/slova* gibi terimler de kullanılmıştır. Bu sözcüklerin ses dışındaki fenomenleri yansıtmalarını ifade etmek üzere

obrazopodrajatel'nie slova/obraznie slova “görünüş/biçim yansımaları” terimleri de kullanılabilmektedir (İshakov-Palmbah 1961: 455).

Türkiye'deki çalışmalara bakıldığında, terimin genel olarak “ses taklidi”ni ifade ettiği görülür. Bu genel görüşlere ek olarak; A. C. Emre, terimi, “dilin sesi veya hareketi taklit yolundan giderek yarattığı kelimelerdir” (Emre 1945: 20) şeklinde tanımlamaktadır. Banguoğlu (2007) da, yansımaları “tasvir sesleri” ve “taklit sesleri” olmak üzere iki grupta ele alır. Tasvir seslerini “en çok olup bitenin çıkardığı sesi andırır, fakat dilin veya nesnenin görünüş ve hareketini andıranları da vardır” (örn. pırıl pırıl, fırl fırl) şeklinde izah eder; taklit seslerinin ise “tabiat seslerini tekrarlama yoluyla türlü kavramları ifade ettikleri”ni belirtir (Banguoğlu 2007: 404-405). Demircan bu konuda, “Yansımalarda çoğunluk gerçek seslere benzer biçimler oluşturulur; ancak, yansıma kimi ses çıkarmayan durumlara da gönderme yapabilir.” (1996: 187) demektedir. Türkay, “Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler” adlı incelemesinde, yansımaları “doğal yansıma sözcükler” ve “betimsel yansıma sözcükler” olmak üzere iki gruba ayırmış; ikinci gruptakilerin “kavramın yansıttığı gerçek seslerle oluşmadığını” ifade etmiştir (1978: 252). Bu çalışmalarda yansıma sözlerin kapsamı yalnız ses taklidiyle sınırlandırılmamış, daha geniş bir perspektifle sunulmuştur.

Bu çalışmada; Tuvaca sözlüklerden, gramerlerden ve metinlerden tespit ettiğimiz yansıma sözler, anlamlarına ve yapısal özelliklerine göre incelenmiştir. İncelememizdeki yansıma sözcükler anlamlarına göre; ses yansıtan sözler, görünüş ve hareket yansıtan sözler, duygu ve durumları yansıtan sözler olmak üzere üç ana grup altında ele alınmıştır. Bu gruplar altında her bölümün kendi özelliğine göre ayrıntılı bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmalar hakkında ilgili bölümlerde bilgi verilmiştir. Üç ana bölümün her birinin ardından bu gruplardaki sözcüklerin ses ve yapı bakımından özellikleri ele alınmış; böylece ilgili bölümlerdeki verilerin birleştirilmesi ve daha işlevsel hâle getirilmesi amaçlanmıştır. Son bölümde bu sözcüklerin cümlede kullanılış özelliklerine yer verilmiştir.

2. Tuva Türkçesinde Yansıma Sözcükler

Tuva Türkçesinde yansıma sözler için *öttünnüg söster* (< *öttün-* “taklit etmek, öykünmek) (Rus. *podrajatel'noe*) terimi kullanılır. Tuva Türkçesinde yansıma söz varlığı oldukça fazladır. Bunlar arasında ses yansıtan sözlerle birlikte çeşitli görünüş, eylem ve hareketleri yansıtan sözler de bir hayli yer tutar. Bu özellik, Tuvacada yansımaların tanımında da kendini gösterir. F. G. İshakov ve A. A. Pal'mbah tarafından hazırlanan Grammatika Tuvinskogo Yazıka (GTY)'da ünlemler içerisinde yer verilen yansıma sözler; “ses yansımaları sözler” (*zvukopodrajatel'nie slova*) ve “tarz/görünüş yansımaları sözler” (*obrazopodrajatel'nie slova/obraznie slova*) olmak üzere ikiye ayrılmıştır (İshakov-Palmbah 1961: 455). Amgı Tıva Literaturlug Dıl (ATLD) adlı Tuvaca gramerde ise yansıma sözler; çeşitli ses, gürültü, bağırma çağırma ve nidalarla varlıkların hareketlerini, kişinin duygu ve düşüncelerini, çeşitli bedensel tepkilerini gösteren sözler şeklinde tanımlanır ve buna göre anlam bakımından üç gruba ayrılarak incelenir: 1) Hareket ve biçim/görünüş yansıtan sözler, 2) Duygu yansıtan sözler, 3) Ses ve gürültü yansıtan sözler (Sat-Salziñmaa 1980: 218-219).

Harrison'un (2004) “South Siberian Sound Symbolism” adlı çalışmasında, Tuvaca'daki ses yansımaları sözcükler incelenmiştir. Yazar, incelemesinde bu sözleri “sound symbolism” ve “ideophones” terimleri altında ele almıştır.

Bu çalışmada “yansıma” terimini, “ses yansıması”ndan daha geniş kapsamda; çeşitli görünüş ve insana özgü durumları da içerecek şekilde kullanılmaktadır. İncelediğimiz yansıma sözlerin özelliklerine dayanarak, yansımaları ifade ettikleri

anlamlara göre üç grupta ele aldık: 1) Ses yansıtan sözler, 2) Görünüş ve hareket yansıtan sözler, 3) Duygu ve durumları yansıtan sözler.

2.1. Ses Yansıtan Sözler

Doğadaki çok çeşitli seslerin dildeki karşılıkları olan bu sözler, Tuva Türkçesinde canlı ve işlek bir kullanıma sahiptir. Bu bölümde ses yansımaları sözler öncelikle anlamlarına göre sınıflandırılmış, ardından ses ve yapı özellikleri bakımından incelenmiştir.

2.1.1. Anlam Özellikleri Bakımından Ses Yansımaları

Ses yansımalarını anlamları bakımından farklı ölçütlere göre sınıflandırmak mümkündür. Örneğin, Aşmarin'in (1918; 1925) çalışmalarında sesle ilgili yansımalar; "ses yansımaları *onomatopoeia (звуконподражания)*", "kaynağı konuşma aygıtı olan ses taklitleri veya yazılı sözler", "insan vücuduyla ilgili fenomenleri yansıtan sözler" ve "çocuk dilinden hareketle oluşturulan taklit sözler" sınıflarında görülebilir.

Türkay (1978); ses yansımalarına, "doğal yansıma sözler" başlığı altında, "canlılara ilişkin yansıma sözcükler" ve "nesnelere ilişkin yansıma sözcükler" şeklinde iki gruba ayırarak yer vermiştir. "Canlılara ilişkin yansıma sözcükler" bölümünü, "insanlara ilişkin yansıma sözler" ve "hayvanlara ilişkin yansıma sözler" olmak üzere ikiye ayırmış, bu bölümler altında alt sınıflandırmalar yapmıştır. "Nesnelere ilişkin yansıma sözcükler" kısmında ise sesleri, çıktıkları kaynaklara göre, örneğin "katı nesne seslerine ait olanlar" vb., sınıflandırarak vermiştir.

Ruşadaki yansımaları ele aldığı çalışmasında Tişina (2010); yansımaları, "insan konuşmaları ve konuşma biçimleriyle ilgili yansımalar", "hayvanlarla ilgili yansımalar", "insanın duygusal tepkileri ve istemsiz bedensel sesleri ifade eden yansımalar", "su ve doğa olaylarının sesleri" ve "teknik unsurlara dayalı sesler" şeklinde sınıflandırmıştır.

Yansımaların anlam karşılığını her zaman tam olarak ifade etmek mümkün olmamaktadır. Bu nedende incelemelerde bu sözler genellikle, ifade ettikleri seslerin kaynaklarına göre sınıflandırılmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde yansımaları, "hayvan sesleri", "doğa olaylarına dayalı sesler" gibi gruplara ek olarak, ifade ettikleri sesler bağlamında "çıtırtı, çatırtı tarzı sesleri ifade edenler", "tınlama, çınlama tarzı sesleri ifade edenler" vb. şeklinde bir araya getirerek verdik. Böylece, ifade edilen seslerin tarzının bir bütünlük içerisinde görülmesini ve Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının da daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştık. Birden çok anlama sahip sözcüklere farklı kategorilerde yer verdik.

2.1.1.1. Hayvanlarla ilgili sesler:

ır-r: Köpek hırlaması. (GTY: 458)

kart-kurt: Domuz sesi. (GTY: 458)

kuyt: Kuş sesi. (TS II: 222)

maa: Küçükbaş hayvanların sesi. (TS II: 317)

mijirt: Cıvıltı, cıvıldaşma, cırlama, cıvıltı. (TS II: 385)

möö: Büyükbaş hayvanların sesi; mö. (TS II: 371)

og-og: Köpek ya da karaca uluması, böğürmesi. (TS II: 419)

ööle- 1. Böğürmek. 2. Vızıldamak. (TS II: 513)

sayt: sayt de- Ötmek (saksığan).

sıg: Kurt, köpek uluması. (GTY: 458)

soyt: Fare gibi hayvanların çıkardığı ses. (TS II: 699)

soola-: 1. Böğürmek (inek vb.). 2. Ulumak (kurt). (TRS: 578)

2.1.1.2. Doğa olaylarına dayalı sesler:

2.1.1.2.1. Uğultu, uğuldama (rüzgâr) sesleri:

hula- Uğuldamak, ötmek (rüzgâr) (TRS: 501)

hiile- Rüzgâr şiddetle esmek, uğuldamak. (TRS: 476)

hoola- Rüzgâr uğuldamak, ötmek. (TRS: 483)

2.1.1.2.2. Su kaynaklarının sesleri:

hılıra- Şarıldamak, şarıl şarıl akmak, şırl şırl akmak. (TRS: 500)

şaala-, şaayayın- Gürültü etmek, gürültü yapmak, uğuldamak, gürllemek (deniz, selale vb.). (TRS: 561; 562)

şıla- Şarıldamak, şarıldamak, şarıl şarıl akmak, şırl şırl akmak. (TRS: 590)

2.1.1.2.3. Yağış sesleri:

şiile- Kamçulamak, hızla çarpmak (yağmur vb.). (TRS: 572)

2.1.1.2.4. Gök gürültüsü sesleri:

çijrt: Gürültü, gürlleme, gümbürtü; gök gürültüsü. (GTY: 461)

diñmire- Gürllemek, gök gürllemek. (TS I: 450)

2.1.1.3. İnsan bağırma çağırmaları, nidalar ve çeşitli beden tepkilerine dayalı sesleri ifade edenler:

haala- Bağırma, feryat etmek, gürültü çıkarmak. (TRS: 459)

haytıgayın-, haytıla- Bağırma, gürültü çıkarmak. (TRS: 461)

hökküle- Öksürmek, kuru öksürmek. (TRS: 488)

kargırt: Hırlama, hırıltı, burundan sesli soluk verme. (TS II: 83)

ööle- Ağlamak, feryat etmek. (TS II: 513)

2.1.1.4. Diğer çeşitli ses ve gürültüler

2.1.1.4.1. Genel itibarıyla ses, gürültü çıkışını ifade edenler:

çiile- Gürültü yapmak, gürültü çıkarmak. (TRS: 533)

dars-dirs: Ansızın duyulan ses. (TS I: 399)

dirgiradır: Sessizce, fazla gürültü yapmadan. (TS I: 560)

kiñ: Gürültü, ses, kulağa gelen çeşitli sesler. (TS II: 133)

koñurt: Anlık duyulan gürültü, yüksek ses. (TS II: 173)

koogayın-, koola- Gürültü yapmak, gürültü çıkarmak; gürültü duyulmak. (TS II: 174)

köñgürt: Gürültü, yüksek ses. (TS II: 199)

sidirt: Aniden hareket eden, kımıldayan bir şeyin çıkardığı ses. (TS II: 677)

şiile- Gürültü etmek, gürültü yapmak. (TRS: 572)

tök (tök de-): Boğuk bir ses duyulmak, bu şekilde ses çıkmak. (TRS: 418)

2.1.1.4.2. Çıtırta, çatırtı tarzı sesleri ifade edenler:

çırs: Çıtırta, çatırtı; kıtırdama, kütürdeme; şaklama. (TRS: 558)

dazırt: Aniden kırılan, parçalanmış şeylerin çıkardığı ses. (TS I: 378)

dırs: Dal, buz, cam gibi şeylerin çıtırtısı. (GTY: 458)

dızırt: Zayıfça duyulan anlık ses. (TS I: 548)

dırs: Kırılma, parçalanma vb.ne dayalı sesler. (TS I: 454)

kağırt: Tek seferlik çıtırdama, çatırdama; çat, çıt. (TS II: 18)

kayıra- Çıtırdamak, çatırdamak, gıcırdamak. (TS II: 43)

kazırt: Çıtırdama, kütürdeme; şiddetli ses, gürültü. (TS II: 38)

kızırt: Kırılma, parçalanma, çatlama vb. anlık ve tiz ses. (TS II: 276)

kizirt: Çıtırdama, çatırdama. (TS II: 127)

şıgıra- Gıcırdamak, çıtırdamak, çatırdamak. (TRS: 585)

şıgjıra- Çıtırdamak, çatırdamak. (TRS: 585)

2.1.1.4.3. Tınlama, çınlama tarzı sesleri ifade edenler:

kıñ: Çınlama, tınlama, tıngırtı; demir, cam vb.ne vurulduğunda çıkan ses. (TS II: 290-291)

kıñgırt: Tiz çınlama, tınlama sesi. (TS II: 291)

kañgırt: Anlık duyulan çınlama, tınlama. (TS II: 62)

2.1.1.4.4. Hışırdama, hışırtı tarzı sesleri ifade edenler:

daldırt: Anlık hışırtı, hışırdama. (TS I: 388)

halırt (halırt-hulırt): Hışırdama, hışırtı. (TRS: 465).

hılıra-: Hışırdamak; tırmalamak. (TRS: 500)

kıldırt: Anlık hışırtı, hışırdama. (TS II: 284)

sıldırt: Anlık hışırtı, hışırdama. (TS II: 779)

şalıra- Hışırdamak. (TRS: 586)

şulura- Hışırdamak. (TRS: 582)

2.1.1.4.5. Tıkırtı, takırtı tarzı sesleri ifade edenler:

hokkula- Takırtı, tıkırtı duyulmak; gürültü çıkarmak, ayaklarıyla yere vurmak. (TRS: 480)

hökküle- Tıkırdamak. (TRS: 488)

pat: Tak, tak diye vb. (GTY: 458)

tok (tok de-): Takırtı, tıkırtı sesi gelmek. (TRS: 414)

2.1.1.4.6. Cızırtı tarzı sesleri ifade edenler:

buzura-: Cızırdamak. (TRS: 121)

şıla- Cızırdamak, tıslamak. (TRS: 590)

2.1.1.4.7. Gıcırta tarzı ses ifade edenler:

kayıra-: Gıcırdamak, çıtırdamak, çatırdamak. (TS II: 43)

şıgıra- Gıcırdamak, çıtırdamak, çatırdamak. (TRS: 585)

kızırt: Çatırtı, çıtırtı, çatlama, gıcırta. (TS II: 276)

2.1.1.4.8. Vurma, çarpma, düşme sesleri ifade edenler:

dırt: Yere düşme ya da yere vurma sesi. (TS I: 454)

maş/meş: Suya ya da yere düşen büyük ya da geniş nesnenin sesi. (TS II: 337; 349)

mijirt: Aniden düşen bir şeyin çıkardığı ses. (TS II: 350)

pat: Tak, tak diye vb. (GTY: 458)

pedirt: Gümbürtü, küt diye düşme. (GTY: 458)

pet (pet de-): Gürültüyle düşmek. (TS II: 554)

sirt: Vurma, çarpma gibi sesleri ifade eder. (TS II: 688)

tok (tok de-): Vurma, çarpma sesi çıkmak. (TRS: 414)

2.1.1.4.9. Patlama tarzı ses ifade edenler:

çıjrt: Gürültü, gürlleme, gümbürtü. (GTY: 461)

dars-tog/dırs-tog: Tüfek atışı sesi. (TS I: 399; 454)

tog (~tög): Patlama, gürültü, tüfek atışı sesi. (GTY: 458)

2.1.1.4.10. Sıvılarla ilgili ya da suda çıkan sesleri ifade edenler:

kıldırt: Fokurdama, fokurtu, kaynama sesi; tek seferlik fokurtu; bir şey içerken çıkan ses. (TS II: 284)

koldurt: Fokurdama, fokurtu, kaynama sesi; bir şey içerken çıkan ses. (TS II 156)

koyt: Çalkalanma sesi, çalkantı. (TS II: 152)

maş/meş: Suya ya da yere düşen büyük ya da geniş nesnenin sesi. (TS II: 337; 349)
mılçır bk. mıldırt (TS II: 387)

mıldırt: Çamura basma sonucu çıkan ses, yahut kaynayan koyu şeylerin çıkardığı ses. (TS II: 387)

molçurt: Suda ani harekete dayanan ya da suya düşen bir şeyin çıkardığı ses. (TS II: 357)

moyt: Suya düşen veya sudan birden çıkarılan şeylerin çıkardığı ses. (TS II: 356)

mönj: Suya atılan ya da sıçrayan ağır şeylerin çıkardığı ses. (TS II: 370)

2.1.1.4.11. Islık, vınlama vb. tarzı keskin ve tiz sesleri ifade edenler:

dars: Kısa ve keskin ses. (TS I: 398)

mırs: Kısa ve keskin ses. (TS II: 390)

sıg: Ok, yay, kamçı gibi şeylerin çok hızlı hareketi sonucu çıkan ses. (TS II: 772)

sytt: Islık, kısa ve tiz duyulan ıslık sesi ya da bir şeyin hızlı oluşu. (TS II: 776)

2.1.1.4.12. Motor vb. sesleri ifade edenler:

hir-hir: Motor sesi. (GTY: 458)

2.1.2. Ses ve Yapı Özellikleri Bakımından Ses Yansımaları

Yansıma sözcüklerin kendilerine özgü oluşum yolları vardır. Örnek olarak, Türkiye Türkçesinde *pat*, *küt* gibi tek heceli köklerden *patırtı*, *kütürtü* gibi biçimler türer. Zülfiyar (1995), bu tek heceli yansıma köklere “birincil (primary) biçimler”; bunlardan türeyen biçimlere “ikincil (secondary) biçimler”, ikincil biçimlerden türeyen yapılara da “türevler” adını verir. A. C. Emre, yansıma köklerden –r veya –l sesleriyle meydana gelmiş biçimleri “uzatılmış yansımalar” olarak ifade eder; bunlardan eklerle isim ve fiiller meydana geldiğini (*patırda-*, *patırtı* vb.) belirtir (Emre 1945: 21). T. Banguoğlu da köklerden türetilen bu biçimleri *uzatılmış* olarak adlandırır (örn. *pat* > *patır*) ve bu doğrultuda yansımalarından türeyen isim ve fiilleri “-dek adları (*fırlıdak* vb.)”, “-lek sıfatları (*zırlak* vb.)”, “-ti adları (*gürültü* vb.)”, “-de fiilleri (*tıkırdamak* vb.)” gibi gruplar hâlinde gösterir (Banguoğlu 2007: 405-408). Z. Korkmaz da, yansımaların *cız*, *çat*, *fis* gibi köklerini birinci basamaklar olarak görür ve bunların –(I)l/-(U)l, –(I)r/-(U)r ünsüzleriyle *genişletilerek* veya *tekrarlanarak* da kullanıldıklarını belirttikten sonra, yansımaların yapısı konusunda şu tespitleri yapar: “Bunlar her ne kadar bir türemiş kelime görünümünde iseler de, bu türeme asıl kelime türetimine temel oluşturan birer ses genişlemesinden ibarettir. Seslerin türetme eklerindeki gibi birer işlevi yoktur. Bu nedenle, ses genişlemesine uğramış yansımaları sözler de birer yalın ad niteliğindedir. Ancak kendine özgü farklı bir tür oluşturmaktadır.” (Korkmaz 2009: 222). Bu konuya Aşmarin de *O Morfoloğışeskih Kategoriyah Podrajanij v Çuvaşskom Yazıke* adlı eserinde dikkat çekmiş; yansıma köklerden türetilen uzatılmış biçimlerdeki birimleri ek olarak adlandırmamayı tercih ettiğini, bunları *части мумэм* “yansıma parçalar” terimiyle adlandırdığını ifade etmiştir (1928: 9). Sayılan bu ve benzeri görüşler esasında, yansıma sözler genellikle kendilerine özgü bu yapı özellikleri dikkate alınarak incelenir.

ATLD’de Tuva Türkçesindeki yansıma sözler bünyelerindeki seslere göre şu sınıflara ayrılmıştır:

tok biçiminde: tok, tak, çık, şok, hok, hak

sıg biçiminde: sıg, sig, hıg, hig, tıg, tig, tog, şıg, şig

kuyt biçiminde: kuyt, koyt, şoyt, sıyt, doyt vb.

kıj biçiminde: kıj, kiñ, kañ, koñ vb.

pet biçiminde: pet, pat, mat

palt biçiminde: palt, pelt, holt vb.

meş biçiminde: meş, maş, mış vb.

dars biçiminde: dırs, dars, kırs, çırs

dızır ~ *dızirt* biçiminde: dızır ~ dızirt, hülür ~ hülürt, dazır ~ dazirt, mijir ~ mijirt vb.

kıldirt biçiminde: kıldirt, koldurt, molçurt vb.

çılış biçiminde: çılış, çımçaş, iziş, kadiş vb.

çindiş biçiminde: çindiş, tendiş, halaş vb. (Sat-Salzımaa 1980: 220)

Bu biçimlerden türemiş biçimler çok görülmekle birlikte, bazılarının kök hâlleri çoğu zaman tek başına tanıklanamaz. *kıñ* > *kıñgirt*, *pet* > *pedirt* gibi biçimlerde kökle genişletilmiş biçim arasındaki ilişki açık olarak görülmekte ve bu kökler tek başlarına da görülebilmektedir. Çoğunlukla kök hâlinde görülmeyen *hıg*, *şıg* gibi yansımalar ise *hula-*, *şula-* gibi fiil türetmelerinde çokça görülmektedir. Yine; *dazirt*, *dızirt* gibi örnekler bakıldığında, bunların da *das, *dıs gibi köklerden genişletilmiş olduğu söylenebilir, ancak bu kökler tek başına görülmemektedir.

Yansımalarda, sözcüğün ifade ettiği özellik ile bünyesinde bulundurduğu sesler arasında bir ilişki olduğu düşünülmür (Zülfikar 1995: 1; Karaağaç 2013: 854). Ele aldığımız sözcüklerin, bünyelerindeki fonemler bakımından yapıları genelde şu şekillerdedir:

- KVK (sıg, tok, hok, kiñ),

- Sonu –yt ve –rs ünsüz çiftleriyle biten KVKK (kuyt, koyt, moyt; çırs, dırs, dars),

- Sonu –rt ünsüz çiftiyle biten KVKVKK (kazirt, halırt, kızirt),

- Sonu –rt ünsüz çiftiyle biten KVKVKK (daldirt, kıldirt, koñgurt).

Birinci kısımda ifade ettikleri ses ve anlamlarına göre sınıflandırdığımız sözcükler, barındırdıkları fonemler bakımından da kendi içlerinde ortak yönler göstermektedir. Ünsüzler bakımından; su kaynaklarının seslerini ifade etmede ş-, rüzgâr seslerinde h-, tiz seslerde s- ve -s, suda çıkan seslerde m- sesleri dikkati çekmektedir. Bunun dışında; çatırtı, çıtırtı ifade edenlerde K(ç, d)-V(ı, i)-r-s ve K(d, k,)-V(a, ı, i)-z-V(ı, i)-r-t; hışırtı, hışırdama ifade edenlerde K(d, k, s)-V(a, ı)-l-d-ı-r-t; tınlama, çınlama ifadesi için *kıñ/kay*; takırtı, tıkırtı için *hok/tok* yapıları dikkati çekmektedir. İki heceli olanlar büyük çoğunlukla –rt ünsüz çiftiyle biterken, tek hecelilerde –rs, –yt çiftleri öne çıkmaktadır.

Harrison (2004), ses yansımalarını anlamları, fonemleri ve ikileme gibi kullanılışlarıyla ele aldıktan sonra bu sözcüklerdeki bazı fonem gruplarının belirli seslere karşılık geldiğini gösteren bir bölüme yer vermiştir. Burada; [k] [ŋ] seslerinin, metalik çarpma/vurma sesleri (kiñgir, koñgur), [h] [l] seslerinin hava ve rüzgârla ilgili sesleri (hilir, holur); [d] [l] seslerinin sürtünme ve hareketle ilgili sesleri (dildir, dıldır); [ş] [ŋ] seslerinin konuşma ve ağızla ilgili sesleri (şilir, şulur), [ş] [ŋ] seslerinin metalik sesleri (şıñgir) ifade edebildiğini belirtmiştir (2004: 204-206). Yansımalarla ilgili bu hususa ilk çalışmalardan beri dikkat çekildiği görülür. Aşmarin, Çuvaşça yansımalarından hareketle /n/ sesinin çınlama, /l/ ve /r/ seslerinin ışık, parlaklıkla ilgisi üzerinde durmuştur (1918: 9). Yansıma sözcüklerin bu özelliği fono-semantik alanının da konusuna girmektedir (bkz. Voronin 2004).

Bünyelerindeki vokaller bakımından da yansımaların kendilerine özgü yanları vardır. Türkiye Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalarda, geniş vokalli yansımaların, dar vokallilere göre daha gürültülü, yoğun ya da şiddetli sesleri ifade ettiği belirtilmiştir (Deny 1941: 36; Zülfikar 1995: 167; Demircan 1996: 186). Tuva Türkçesinde de aynı durum gözlemlenir. Dar vokaller, geniş vokallere göre daha zayıf ve belirsiz sesleri ifade eder: *dars* (güçlü çatırtı, çatırdama, tüfek patlaması) – *dırs/dırs* (daha zayıf çatırtı, çıtırdama), *kızirt* (kırılma, parçalanma sesi) – *kazirt* (şiddetli ses, gürültü) (İshakov-Palmbah 1961: 459). Harrison, Tuvacadaki bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

“Yüksek ön vokaller, daha yüksek perdeli sesleri veya küçük objelerden kaynaklanan sesleri işaret etme eğilimdedir. *kiŋgir* “(küçük) zil sesi” – *koŋgur* “(boş ve yuvarlak nesne) çınlama; (büyük) zil sesi”. Bunlar; hızlı, ani duyulan sesleri de işaret edebilir: *dildir*- “hızlı adımlarla hareketten duyulan ses” – *doldur* “ağır adımlardan duyulan ses” vb. (2004: 207).

Benzer kalıplardaki yansımaların farklı ünlü varyantları sıkça görülmektedir: kazırt/kızırt/kizirt/kozurt, kıldurt/koldurt, kaŋgırt/kiŋgırt/koŋgurt/köŋgürt, daldırt/dıldırt, dazırt/dizirt vb. Bu durum, farklı fonemlerle farklı ses algılarının yansıtılmasında işlevsel bir özellik göstermektedir.

Yukarıda sıralanan örneklerden anlaşıldığına göre; Tuva Türkçesindeki yansımalar art ünlüler, ön ünlülere göre daha çok tercih edilmektedir (Örneklerden ~%72’si art ünlülüdür.). Ayrıca, /e/ sesinin genel olarak yaygın olmadığı, bir iki örnekte kullanıldığı; /ö/ sesinin diğer ünlülere göre daha az kullanıldığı, /u/ sesinin de ilk hecede kullanımının yaygın olmadığı görülmektedir.

Yansıma sözleri anlamlarına göre sınıflandırdığımız birinci bölümde bu sözcüklerin yalnızca isim tabanları yer almaktadır. Ancak, yansıma tabanın tek başına tanıklanamadığı yerlerde fiil olarak türemiş biçime de yer verdik. Tuva Türkçesinde yansımalar türemiş fiiller oldukça fazladır. Bunun için özellikle bazı ekler kullanılmaktadır. Neredeyse bütün yansımaların bu eklerle türemiş birçok varyantı bulunmaktadır. Bu nedenle yukarıda her yansıma için bu türemeleri sıralayarak hacmi artırmak yerine, burada kurallarını belirterek örneklemenin yeterli ve uygun olacağını düşündük.

{+LA-} ekiyle türemiş yansımalar:

Hayvan seslerini çıkarmada kullanılır: **maala-** “küçükbaş hayvanlar bağlamak; melemek”, **mööle-** “büyükbaş hayvanlar bağlamak; mölemek”, **ööle-** “böğürmek; vızıldamak”, **şoola-** “böğürmek; ulumak” vb.

Ünsüzle, çoğunlukla -yt ünsüz çiftiyle, biten tek heceli yansımalar ek arada ünlü türemesiyle birlikte kullanılmaktadır. Bunlar, hayvan sesleriyle birlikte başka sesleri de ifade eden yansımalar olabilir:

kuyt > **kuytula-** “kuş ses çıkarmak, ötmek”, **sayt** > **saytıla-** “ötmek (saksağan)”, **koyt** > **koytula-** “çalkalanmak”, **moyt** > **moytula-**, **siyt** > **siytıla-** “vınlamak, ötmek (ıslık vb. tiz ses)”, **maş** > **majıla-** “suya ya da yere düşen hacimli nesnelere ses çıkarmak”, **dirt** > **dirtile-** “yere düşme ya da vurma sesi çıkarmak”, **pet** > **pedile-** “gürültüyle düşmek”

Ekleşmede bazen yansıma sözün son ünsüzünün ikizleştiği de görülür: **dirtile-** > **dirttile-** vb.

“Ağlama, bağırma, feryat” anlamları ifade eden fiillerde görülmektedir: **aala-** “ağlamak, bağırma”, **ıla-** “ağlamak, sızlamak”

Ek, bir de kök hâli çoğunlukla tek başına kullanılmayan bazı sözcüklerde bulunmaktadır: **çüile-**, **şüile-** “gürültü yapmak, gürültü çıkarmak”, **hula-** “(rüzgâr) uğuldamak, ötmek”, **hoola-** “rüzgâr uğuldamak, ötmek”, **şaal-** “uğuldamak gürlmek (deniz, şelale vb.)”, **şula-** “şarıldamak, şırıldamak, şarıl şarıl akmak, şırl şırl akmak”. Bunların dışında {+LA-} ekinin bu gruptaki fiillerde kullanımı yaygın değildir. Bu yansıma sözlerin, “o sesi çıkarmak” anlamında –rA kalıbında biten fiil biçimleri bulunmaktadır. Bu fiiller de Tuva Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktadır. Ör.: **dazırt** ~ **dazıra-** “çatlamak, çatırdamak”, **kızırt** ~ **kızıra-** “çıtırdamak, çatırdamak, gıcırdamak”, **koŋgurt** ~ **koŋgura-** “gürültü çıkarmak, gürlmek”, **kazırt** ~ **kazıra-** “gürültü çıkarmak, şiddetli ses yapmak”, **daldırt** ~ **daldıra-** “hıştırdamak” vb.

{+(G)AyIn-} eki:

Ses yansımalarından fiil türetmede çok işlek olarak kullanılan bir ektir: **dızirtkayın-** “çıtırdamak, çıtır çıtır etmek”, **möögeyin-** “mölemek, möleyip durmak”. Bu ekin eklendiği fiiller görünüş bakımından sık aralıklarla tekrarlanmayı ifade eder (Sat-Salzımaa 1980: 151; Simtchit 2002: 62).

Yukarıda da değinildiği üzere, ses yansımaları sözler genellikle /rt/ ünsüz çiftiyle biter. Ek, bu şekildeki sözlere {+kAyIn-} şeklinde gelirken, {+gAyIn-} şekli sözcüğün sonundaki /t/ sesi düşmüş olarak gelir: **dızirtkayın-/dızırgayın-** “çatırdamak, çatır çatır etmek”, **kızirtkayın-/kızırgayın-** “çıtır çıtır etmek, gıcır gıcır etmek”, **kağırtkayın-/kağırgayın-** “şangırdamak, sürekli şangırtı çıkarmak, gürültü duyulmak”, **kazırtkayın-/kazırgayın-** “çatır çatır etmek, güçlü bir ses sürekli duyulmak”, **mıjırtkayın-/mıjırgayın-** “cıvıldaşmak, ötüşüp durmak” vb. Bu ikinci biçimlerin yazı dilinde daha az kullanıldığı belirtilmektedir (İshakov-Palmbah 1961: 272).

Ekin yapısı GTY’de -ηAyIn şeklinde gösterilir (şaaḡayın-, aaḡayın- vb.) ve ağızlarda -gAyIn biçimine değiştiği ifade edilir (aaḡayın- ~ aagayın-, ööḡeyin- ~ öögeyin- vb.) (İshakov-Palmbah 1961: 272). ATLD’de ekin yapısı -gayın-/geyin-/ayın/-eyin şeklinde gösterilerek, -ıḡ’ın yansıma söz türetmede kullanılan bir biçim olduğu ve -AyIn biçiminin -gAyIn ekinden geliştiği, bunun da hayın- “kaynamak” fiilinden geldiği ifade edilmiştir (karaḡayın- > kara-ḡgayın-) (Sat-Salzımaa 1980: 151; 166). E. Arıkoğlu tarafından da ek bu şekilde gösterilmiştir (Arıkoğlu 2007: 1170). Simtchit (2002) de bu görüşlerle birlikte, eki Tofa Türkçesindeki biçimiyle karşılaştırır: Tofa Türkçesinde gayın- “kaynamak” yardımcı fiilinin aynı görevde, ancak yansıma söze birleşmeden geldiğini (tısrı gayın- “dızırdamak”), Tuva Türkçesinde ekleşerek geldiğini (dızirtkayın- “dızırdamak”) bildirir (Rassadin 1978: 157; Simtchit 2002: 63).

Ses yansımaları sözlerde, ekin {+(η)AyIn-} şekli seyrek kullanılır. Bu şekliyle çoğunlukla vokalle biten tek heceli sözlere gelir. Aynı sözcüklerin genellikle {+GAyIn-} ekli varyantları da bulunmaktadır: **maaḡayın-/maagayın-** “(küçükbaş hayvanlar) meleyip durmak”, **koḡayın-/koogayın-** “gürültü yapmak, gürültü çıkarmak”, **ööḡeyin-/öögeyin-** “ağlayıp sızlamak, feryat etmek”, **kukkuḡayın-/kukkugayın-** “(kuşlar) kuyt kuyt ötmek”, **dirtigeyin-/dirtıḡayın- ~ dirtıḡeyin-** “vurmak, çarpmak, vurup durmak”, **huḡayın-, hiḡeyin-** “uğul uğul ötmek, uğuldamak”, **suḡayın-** “vınlamak, ötmek, tiz ses çıkarmak”, **hokkuḡayın-, tokkuḡayın-** “takırdamak, tıkırdamak, gürültü çıkarmak”, **kuḡḡayın-/kuḡḡıgayın-** “çınlamak, tınlamak”.

Bazı örneklerde ekin artlık-önlük uyumuna girmediği görülür: kızirtkayın- ~ kızirtkeyin-, öögeyin- ~ öögayın-, dirtıḡayın- ~ dirtıḡeyin-, sidirtkayın- ~ sidirtkeyin-, çiiḡeyin- ~ çiiḡayın- vb. Bu da ekin, hayın- “kaynamak” yardımcı fiilinden geliştiğine işaret olarak görülebilir.

Ses yansımaları fiillerde en çok karşılaşılan diğer yapılar ise şu şekilde sıralanabilir:

{+(I/U)rA-} eki:

dazıra- (dazırt) “çatlamak, çatırdamak”, **kızıra- (kızırt)** “çıtırdamak, çatırdamak, gıcırdamak”, **kızire- (kızirt)** “çıtırdamak, çatırdamak”, **kıldıra- (kıldirt)** “hışırdamak”, **molçura- (molçurt)** “(suda) 'molçurt molçurt' diye ses çıkmak”, **sidire- (sidirt)** “tıkır tıkır etmek, takır takır etmek; aceleyle ve gürültüyle hareket etmek”, **hılıra- (hılirt)** “hışırdamak” vb. pek çok örnekte görülen biçim, yansımalarda işlek kullanıma sahiptir. Bu ekin eklendiği sözcükler; ya tek heceli kökler ya da aynı sözcüklerin, -rt ünsüzleriyle genişletilmiş hâli görünümünde olduklarından ekin yapısı, yansıma kökler esas alınarak {+(I/U)rA-} şeklinde gösterilebilir (Arıkoğlu 2007: 1169). Yukarıda

değmiş olduğumuz {+GAyIn-} ekinin -rt ünsüz çiftiyle biten yansımaları {+kAyIn-} (*dazırtkayın-*), aynı yansımaların sonundaki -t düşmüş hâllerine, yani -r’li biçimlerine {+gAyIn-} şeklinde geldiği (*dazırtgayın-*) göz önüne alınırsa; -rt ünsüz çiftiyle biten yansımaların -r’li biçimlerinin de, türetmede bir taban olarak kullanılabilirdiği söylenebilir. Yansımaların genel yapısıyla ilgili olarak değinilmiş olduğu üzere, bu sözcükler bir türemiş kelime görünümünde olsalar da, bu türeme asıl kelime türetimine temel oluşturan birer *ses genişlemesinden* ibarettir ve bu ses genişlemesine uğramış yansımali sözler de birer yalın ad niteliğindedir (Korkmaz 2009: 222). Türk dilinin her sahasında görülebilen, yansıma köklerden +(I/U)r genişlemesiyle meydana gelmiş sözcükler düşünüldüğünde, Tuvacadaki bu biçimler de aynı sıradan değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu yapıdaki sözcüklerin -(I/U)r ile uzatılmış biçimlerden türediği ya da ekin, biçimlerin kalıplaşması sonucu sözcüklere {+(I/U)rA-} şeklinde geldiği söylenebilir.

{+GİrA-} eki:

Ses yansımali fiillerde görülen bir diğer ek {+GİrA-}³ ekidir. Sonu -ŋ ile biten bazı sözcüklerde görülmektedir: **kuŋgıra-** (*kuŋgurt*) "tınlamak, çınlamak", **kaŋgıra-** (*kaŋgurt*) "gürültü çıkarmak, çok gürültü yapmak", **koŋgıra-** (*koŋgurt*) "gürültü çıkarmak, gürlemek" vb. (Arikoğlu 2007: 1169).

{+Gİr-} eki:

Ses ifade eden fiillerde yer alan eklerden biri de, genellikle kök hâlinde kullanımı bulunmayan sözcüklerde görülen {+Gİr-}⁴ ekidir. "Ağlamak, bağırarak, çağırarak" gibi anlamlarda kullanılan **algır-**, **kışkır-**, **kıygır-** gibi fiillerle; **bilgır-** "pıskırmak", **dükpür-** "tükürmek" gibi çeşitli beden tepkilerine dayalı fiillerin bünyesinde sıkça görülmektedir. Bu fiillerin -r’den önceki biçimleri (*algı, kışkı, bilgı vb.*) bir isim olarak da yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle bu tür sözcüklerde +r- ayrı bir ek olarak da düşünülebilir (Arikoğlu 2007: 1169). Ekin yapısı üzerindeki görüşleri aktaran Tosun (2017), son olarak Tatarintsev (2000)’in, eki diğer Sibiryalı lehçeleriyle karşılaştırarak bu sözcüklerin {+Gİr(A)-} ekiyle yapıldığını ifade eden görüşlerini vurgular (2017: 513-514). Örneklerine değindiğimiz bu sözcükler, genel anlamı birer fiil görünümünde olduklarından, yansıma isimleri esas alarak yaptığımız yukarıdaki sınıflandırmalar arasında yer almamaktadır.

2.2. Görünüş ve Hareket Yansıtan Sözler

Varlıkların çeşitli görünüş ve hareketlerini ifade eden bu sözcükler, Tuva Türkçesindeki yansımalar arasında geniş bir yer tutmaktadır. Bu sözcükler, kendilerine özgü anlam ve türeme yollarıyla dikkat çekmektedir. Aşağıda bu sözcükler önce anlam, sonra da ses ve yapı özellikleri bakımından incelenmiştir.

2.2.1. Anlam Özellikleri Bakımından Görünüş ve Hareket Yansımaları

Bu sözcükler; sallanma, parlama, tütme, yuvarlanma, tezlik gibi çok çeşitli tarzlarda hareket ve oluşları ya da varlıkların görünüşünü, biçimini tasvirî bir şekilde ifade ederler. Gözleme dayanan bu unsurlar, anlatımı somutlaştırıp canlandırmada etkili bir fonksiyon üstlenmektedir. Bu yansıma sözcükler, ifade ettikleri görünüş ya da hareketin tarzına göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır.

2.2.1.1. Görünüş kaybolma, ani hareket, parlama vb. ifade edenler:

alarış: Ala, alacalı bulacalı ya da çeşit çeşit şeylerin görünme ya da hızlı hareketi. (TS I: 105)

³ Ekin yapısı hakkında detaylı bilgi için bk. Tekin, T. (1982), "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KİrA-}", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36 (1-3), 503-513.

⁴ bk. Tekin (1982), age.

imireş: Bir an için görünüp kaybolma. (TS I: 588)

karaş: Siyah renkli şeylerin hızlı hareketi ya da birden görünürmesi; görünüp kaybolma, kararına. (TS II: 80)

kılaş: Parlak bir şeyin hızlı hareketi ya da görünürmesi; yansıma, parlama. (TS II: 283)

kızaş: Kıızıl renkli şeylerin hızlı hareketi, görünüp kaybolması; parlama, parıltı, yanıp sönmeye. (TS II: 268)

kögeriş: Mavi tonlu ya da gri, boz renkli şeylerin hızlı hareketi ya da görünürmesi, görünüp kaybolması. (TS II: 189)

şiveş (şiveş de-): Görünüp kaybolmak. (TRS: 571)

2.2.1.2. Açılma, aralanma tarzı hareket ifade edenler:

aazadaş: Hafifçe açılma, aralanma. (TS I: 32)

aaządılaş: Hafifçe açılma, aralanma. (TS I: 32)

ağgaş: Birden açılma, aralanma. (TS I: 136)

Bunlardan bazıları yürüyüş tarzını ifade etmek için kullanılır:

alçaş: Bacaklarını açarak yürüme; büyük ve hızlı adımlarla ilerleme. (TS I: 118)

ağgalaş: Bacakların arasını açma, uzatma. (TS I: 136)

2.2.1.3. İrkilme, titreme tarzı hareket ifade edenler:

atpaş: İrkilme, irkilme tarzı ani hareket. (TS I: 178)

dırbaş: Kısa sürelik ani hareket, kımıldama, irkilme. (TS I: 559)

sert (sert de-, sert kılın-): İrkilmek; ani hareket etmek. (TS II: 671)

sırbaş: İrkilme, titreme. (TS II: 785)

sırtaş: Ani ürperme, irkilme. (TS II: 788)

sirleş/sirileş: Titreme, irkilme, ani hareket, kımıldanma. (TS II: 688)

2.2.1.4. Tütme, yükselme tarzı hareket ifade edenler:

burt: Duman, toz gibi şeylerin tütme, yükselme gibi hareketini veya görünüşünü ifade eder. (TS I: 316)

2.2.1.5. Yuvarlanma; yuvarlak, değirmi şeylerin hareketini ifade edenler:

borbaş: Yuvarlak ve benzeri şekilli şeylerin ani hareketi. (TS I: 291)

kalbaş: Yassı nesnenin hareketini ifade eder. (TS II: 50)

2.2.1.6. Eğilme, bükülme, meyletme tarzı hareket ifade edenler:

dıylaş: Bir şeyin tek seferde bükülmesi, kıvrılması. (TS I: 549)

doğgaş (doğgaş de-): Başını eğmek. (TS I: 476)

eğliş: eğliş dives: Eğilmez, bükülmez; sağlam durmak, dayanıklı olmak. (TRS: 605)

hölbeş: Sallanma, dalgalanma. (TRS: 488)

oytaş: Geriye doğru ani hareket. (TS II: 429)

sogaş: Eğilme, meyletme; başını sallama, başını eğme. (TS II: 694)

2.2.1.7. Sallanma, yalpalama tarzı hareket ifade edenler:

çindiş: Sallanma, oynama; sabit olman şeylerin/oynak şeylerin sallantısı; örn. bataklık. (GTY: 459)

eleşne- Sallanmak, sendelemek, yalpalayarak gitmek; sallanmak, ırgalanmak. (TRS: 612)

tendiri-: Sallanmak, yalpalamak. (TRS: 410)

tendiş (dendiş): Sallanma, yalpalama. (TS I: 424)

2.2.1.8. Düşme, sarkma tarzı hareket ifade edenler:

halaş (*halaş de-, halaş kılın-*): Birden düşmek, sarkmak. (TRS: 464)

2.2.1.9. Genel olarak hareketin tezliğini ifade edenler:

bojaş: Tek bir seferde gerçekleşen hareket. (TS I: 272)

dıñzış: Birden şiddetlenme, kuvvetlenme. (TS I: 554)

dırt: Ani ve hızlı hareket. (TS I: 560)

kıymış: Hızlı hareket. (TS II: 280)

kovaş: Çok hızlı ve ani hareket. (TS II: 144)

şimçeş: Ani hareket. (ATLD: 218)

2.2.1.10. Büyük/ağır/şişman varlıkların/kişilerin hareketi ve/ya görünüşünü ifade edenler:

maşpaş: Ağır/büyük bir canlının tek seferlik hareketi. (TS II: 338)

meşpeş: Şişman kişinin ya da ağır bir canlının anlık ve hızlı hareketi ya da görünüşü. (TS II: 349)

2.2.1.11. Nicelik/çokluk ifade edenler:

bizirt: Yığılmış, bir yerde toplanmış; çok, çok fazla olan şeyleri ifade eder. (TS I: 252)

mizirt: bk. bizirt

2.2.1.12. Beden tepkilerini ifade edenler:

karbaş: Hızlı el kol hareketi. (TS II: 82)

kılçaş: Hızlı ya da yan bakışı, bu şekilde görmeyi ifade eder. (TS II: 285)

2.2.2. Ses ve Yapı Özellikleri Bakımından Görünüş ve Hareket Yansımaları

Bu tipteki yansımalar genellikle benzer biçimdeki fiillerden –(A)ş kalıbında türemiş isimlerdir: **ağgaş** (< *ağgay-* "açılmak"), **alçaş** (< *alçay-* "bacakların arasını açmak"), **sırbaş** (< *sırbay-* "çok üşümek, donmak"), **şimçeş** (< *şimçe-* "hareket etmek, kıvıldamak"), **borbaş** (< *borbay-* "yuvarlak olmak"), **kalbaş** (< *kalbay-* "genişlemek; geniş, düz olmak"), **doğgaş** (< *doğgay-* "eğilmek, bükülmek, meyletmek"), **kılaş** (< *kılay-* "parlamak"), **alaraş** (< *alar-* "alacalaşmak, alaca(lı) olmak"), **kögereş** (< *köger-* "yeşermek, gövermek") vb. Ses yansımaları sözlerdeki belirli kalıplardaki kök ya da tabanlar yerine, bunlarda belirli fiil tabanlarından türeme söz konusudur. Aralarında -ş ile bitmeyen, ses yansımalarının kalıplarına benzeyenler olsa da bunlar çok sınırlıdır: sert, burt, dırt, mizirt, bizirt. Bu sözcüklerin bir diğer kısmı da özellikle renk adlarından {+(A)r-} ekiyle türemiş fiillerden oluşmuştur: **alaraş** (< *alar-* < *ala* "ala"), **kögereş** (< *köger-* < *kök* "gök, yeşil, mavi") vb.

Bu sözcüklerden fiiller türetmede {+(η)AyIn-} ve {+(η)nA-} yapıları işlektir. Aynı sözcüğün iki biçimle de yapılmış varyantları sıkça görülür: **alçağna-/alçağayın-** "bacaklar arası açık olarak ve sallanarak yürümek" (< *alçaş*), **borbağna-/borbağayın-** "yuvarlanmak; sürekli hareket etmek" (< *borbaş*), **karağna-/karağayın-** "belli belirsiz görülmek, kararmak; çok hızlı hareket etmek" (< *karas*), **sırbağna-/sırbağayın-** "seğirmek, sendelemek" (< *sırbaş*), **alarağna-/alarağayın-** "alacalı şeyler hızla hareket etmek, kıvıldamak; bu şekilde görünmek" (< *alaraş*). Bu ekler, fillere sıklık ve tekrarlama görünüşü kazandırmaktadır. –(X)ηnA- biçimi eylemin ritmik bir şekilde belirli aralıklarla tekrarlandığını, –(X)ηayIn biçimi ise tekrarlanmanın daha sık aralıklarla gerçekleştiğini ifade eder (Simtchit 2002: 62). Bu eklerin birleşik yapıda olduğu (Sat-Salziñmaa 1980: 151-152) göz önüne alınarak, görünüş yansımaları sözlerde –ş kalıbıyla bitmenin yanında –η kalıbıyla bitmenin de bir sistem oluşturduğunu söylemek mümkündür. Sat ve Salziñmaa (1980)'ya göre her iki ek için de, önce sözcüğe –(X)η biçimi gelerek yansımaya söz türetilmekte; ardından –ηAyIn için *hayın-*

“kaynamak” yardımcı fiilinden eklenen +gAyIn gelmekte (-ηayın <-η+gayın: çindiñeyin- <çindiñ+geyin), -ηna içine işlek bir ek olan +LA'nın Tuva Türkçesinde /η/ sesinden sonra gelen biçimi +nA- gelmekte ve böylece söz konusu kalıplaşmış ekler meydana gelmektedir (Sat-Salziñmaa 1980: 151-152). Ses yansımali sözcüklerde ekin daha çok {+GayIn-} biçimi görülmekte, {+ηAyIn-} biçimi vokalle bitenlere gelmekteydi. Görünüş yansımali sözlerde ise, ekin {+ηayIn-} biçimi yaygındır. Bu sözcükler, sondaki -ş düşürülerek, ekin geriye kalan vokalli taban üzerine getirilmesiyle oluşmuş görünümdeydir. Görünüş yansımalarından, yapısı ses yansımalarına benzer olan *burt* sözcüğüne de ek {+gAyIn-} şeklinde gelebilmektedir: burtugayın- ~ burtuñayın-/burugayın- ~ buruñayın- "tütmek, buram buram yükselmek".

Ses yansımali fiillerde olduğu gibi bunlarda da {+(η)AyIn-} ekinin artlık-önlük uyumuna girmediği örnekler bulunmaktadır: siriñayın-/siriñeyin-, bizirtkayın-, imigeyin-/imigayın- vb.

Ses yansımali fiillerle karşılaştırıldığında; ses yansımali fiillerin -rA- ile biten tipte, görünüş yansımali fiillerin -(X)y- ile biten tipte olduğu görülür. Ses fiilleri -t şeklinde isimleşir; görünüş fiilleri -ş şeklinde. Görünüş fiilleri içinde *alara-*, *kögere-* gibi -rA ile bitenler de vardır, ancak bunlar da -ş kalıbında isimleşmişlerdir. Bu da, bu yansima mekanizmalarının işleyişini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

2.3. Duygu ve Durumları Yansıtan Sözcükler

Bu yansımalar, genel olarak insanların çeşitli duygu ya da duyularına dayanan durumları ifade ederler. Doğaya ve somutlaştırmaya dayanan anlatım gücü, Türk dilinin karakteristik özelliklerinden biridir. Bu sözcükler de, çeşitli duygu ve durumları ifade etmede canlı ve çarpıcı bir anlatım tarzı sağlamaktadır.

2.3.1. Anlam Özellikleri Bakımından Duygu ve Durumları Yansıtan Sözcükler:

ajış: Ağrı, sancı duymayı ifade eder. (TS I: 82)

çım (çım-sırt de-): 1. Heyecandan titremek, hop etmek (yürek). 2. Acı duymak, acı çekmek (his). (TRS: 557)

çımırt (çımırt de-) bk. çım

dırıjaş (dırıjaş de-): Öfkelenmek, hiddetlenmek, birden öfkelenmek. (TS I: 561)

iziş (iziş de-, iziş kılın-): Birden sıcak olmak, ısınmak, ısınıvermek. (TS I: 582)

kadış (kadış de-): 1) Bir şeyi okşayıp sıvazlarken ele katı bir şey gelivermek. 2) Birden çekmek, çekivermek, çekildiğini hissetmek. (TS II: 31)

palt: çüree palt de-, palt kılın- Korkmak, korkuvermek, irkilmek. (TS II: 542)

sırt (sırt de-, sırt kılın-): Sancımak, sancı duymak. (TS II: 787)

sig (sig de-): 1) Çok hızlı çarpmak (yürek). 2) Çok hızlı gitmek, acele etmek, önden gitmek. (TS II: 675)

soolaş: Birden hissedilen soğuk, soğuma; tatsız, hoş olmayan, nahoş. (TS II: 713)

şimirt (şimirt de-): Heyecandan titremek, hop etmek. (TRS: 574)

2.3.2. Ses ve Yapı Özellikleri Bakımından Duygu ve Durumları Yansıtan Sözcükler

Bu sözcüklerin ses ve yapı özelliği, çoğunluğunun -ş ile bitmesi dolayısıyla görünüş yansımali sözlere benzerdir. Aralarında sonu -rt ile biten ses yansımali sözlere benzer yapıda olanlar da bulunmaktadır.

Bu sözcükler de {+(η)AyIn-} ve {+(η)nA-} ekleriyle birlikte sıkça kullanılmaktadır:

ajıñna-, ajıñayın- (< *ajış*) "ağrılamak, ara ara ağrı duymak"; **iziñne-, iziñeyin-** (< *iziş*) "sıcak olmak, sıcaklamak"; **soolañna-, soolañayın-** (< *soolaş*) "soğuk olmak", soğuk hissetmek" vb.

2.4. Yansımaların cümlede kullanılışları

Tuva Türkçesinde yansıma sözler, cümlede genellikle *de-* ve *kıl-* fiilleriyle birlikte kullanılır ve böylece “o ses çıkmak, o sesi çıkarmak” ya da “o görünüş ve hareketin meydana gelmesi” anlamında birleşik fiiller oluşur:

İzig sug kuduptarga, stakan dazırt deen. (TS I: 378) “Sıcak su koyunca, bardak çatladı/çat dedi.”

Bo kakpalarını çü’ktep al, kağırt kulba şüve. (TS II: 62) “Bu kapanları yüklen, tıngırdatma sakın.”

Dırs deen soonda, demir argamçı üstüp çaştay berdi. (TS I: 454) “‘Dırs’ dedikten sonra, demir kement parçalanıverdi.”

Sayılgaan imireş deen. (TS I: 588) “Lamba kırıştı.”

kıl- fiili, dönüşlü hâli *kılın-* (~ > *kınnır* “yapılmak; olmak”) şeklinde de yansıma sözlerle sıkça kullanılır:

Ögnüy ejii aazadas kılındı. (TS I: 32) “Evin/çadırın kapısı aralanıverdi.”

Kağıvay-Mergen çım-sırt kınıp, ajınıp horadap kelgeş... (TD: 398) “Kağıvay-Mergen parlayıp, kızıp öfkelenerek...”

Sıldıs imireş kılınğan. (TS I: 588). “Yıldız parıldıadı.”

kıl- fiili yansımalara *kıldır* (< *kıl-dır* “olarak, yaparak”) şeklinde de sıkça gelerek zarflar oluşturur:

(Kaday)... sogaajınıñ dajın kongurt kıldır dambıralay kaaptı. (TS II: 173) “(Kadın) ... havan taşını güm diye vurdu.”

... kök deerin çıjurt kıldır, kara çerin sırt kıldır... (TKD I: 256) “... göğü gürlütüp, kara yeri titreterek...”

Yansıma sözlerle bu fiillerin birlikte kullanılması, her zaman o sesin ya da görünüşün meydana gelişini ifade etmez; bazen bu sözler kalıplaşarak genel anlamlı fiiller ya da deyimler oluşturur:

dars-tog kıl-: Tüfek atmak.

dırt de-: Dökülmek.

tok kıl-: Vurmak; bir nefeste dikmek.

sıldırt kıldır: Çok hızlı.

dırbaş deen (< *de-gen*): Bütün, hep, hepsi, tamamıyla.

karaş de-, karaş kılın-: Birden ölmek.

Hangi türden olursa olsun yansımaların cümlede çatı ekleriyle kullanılışı yaygındır:

mıjırtkayın- “civildamak, ötmek” > **mıjırtkaynış-** (*işteş*): **Kuşkaştar höglüü-bile mıjırtkaynıp olurgulaar.** (TS II: 385) “Kuşlar neşeyle civildaşıyor/ötüşüyor.”

kıngıra- “çınlamak, tınlamak” > **kıngırat-** (*geçişli-ettirgen*): **Attar bajın savap, konguluurların kıngıradıp turgannar.** (TS II: 291) “Atlar başını sallayıp, çanlarını çıngırdatıp duruyorlardı.”

> **kıngıraş-** (*işteş*): **Karañgıda çügile ezengiler kıngıraşkan.** (TS II: 291) “Karanlıkta yalnız üzengiler çınla(ş)dı.”

köger- “gövmek” > **kögergile-** (*sıklık*): **Karañgıda şonçalaylar kögergilep...** (TS II: 188) “Karanlıkta ekinler gök gök görünüyor...”

sogañna- “(başını) sallamak, eğmek” > **sogañnat-** (*geçişli-ettirgen*): **Viktor Viktoroviç bajın sogañnadıp kaan.** (TS II: 693) “Viktor Viktoroviç başını salladı.”

Yansımalar cümlede ikileme şeklinde, bazen aynı kelimenin tekrarıyla, bazen ikinci kelimedede ses değişikliğiyle sıkça kullanılmaktadır.

tıy; tıy-tıy, tıy-tay

tog; tog-tog, tog-tug

kıngırt; kıngırt-kıngırt, kıngırt-kıngırt

burt; burt-burt, burt-bart

karaş; karaş-karaş, karaş-kuraş

kızaş; kızaş-kızaş, kızaş-kazaş

İkilemeli kullanımlarda aynı kelimenin tekrarıyla, taklit edilen sesin ya da görünüşün yinelenmesi ifade edilirken; ikinci unsurda ses değişikliğiyle, ses ya da görünüşün tarzında değişiklik meydana getirilir, anlama nüans katılır (İshakov-Palmbah 1961: 459-460).

kıngırt-kongurt: ...*Haayında ilçirbede bağlap kaan üş adır demir kıngırt-kongurt kıldır badıptarga, "Ulug-Hem"...* *saldamda kadalı berdi.* (TS II: 292) "...burnundaki zincire bağlanmış üç ayrı demir tıngır tıngır giderken, "Ulug-Hem" in... ağır akımında takiliverdi."

dırs tog: *Ançı kelgeş, dırs-tog kılğan.* (TS I: 454) "Avcı gelip tüfek attı."

dars-dars, sayt-sıyt: *Ok deerge sayt-sıyt-daa deer, dars-dars-daa deer, baş kırı-bile sıg-daa deer.* (TS I: 399) "Ok gökte 'sayt-sıyt' da der, 'dars-dars' da der, başının üzerinden 'sıg' da der."

halıra- hulura-: *Kaңçap bargan mindıg, kiji udutpas, halıraan-huluraan aşak sen! – dep...* (TKD: 265) "Nasıl böyle insanı uyutmayan, gürültü patırtı yapan ihtiyarsın sen! – diye..."

dars-dırs: *Dars-dırs deen soonda, dört ool kire halıjıp kelgenner.* (TS I: 399) "Paldır küldür dört oğlan koşturup giriverdiler."

3. Sonuç

Türk dilinin her sahasında olduğu gibi Tuva Türkçesinde de yansıma sözler geniş ve özel bir yer tutmaktadır. Bu inceleme ile, Tuva Türkçesindeki yansımaların özelliklerini anlam, şekil ve cümlede kullanılış bakımından genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık.

Tuva Türkçesinde yansımalar anlamları bakımından genel olarak üç gruba ayrılır:

1) Ses yansıtıcılar, 2) Görünüş ve hareketleri yansıtanlar, 3) Duygu ve durumları yansıtanlar.

Ses yansımaları; insanların ve hayvanların çıkardıkları seslerden doğa olaylarına ve doğadaki çok çeşitli seslere kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bunlar, ses ve şekil bakımından bazı ortak özellikler sergiler. Ses olarak genel itibarıyla; KVK, sonu –yt ve –rs ünsüz çiftleriyle biten KVKK, sonu –rt ünsüz çiftiyle biten KVKVKK ve KVKKVKK yapısında bulunurlar.

Yansıttıkları sesler bakımından; su kaynaklarının seslerini ifade etmede ş-, rüzgâr seslerinde h-, tiz seslerde s- ve -s, suda çıkan seslerde m- yapıları dikkati çekmektedir. Bunun yanında; "çatırtı, çitirtı tarzı ses" ifade edenlerde K(ç, d)-V(ı, i)-r-s ve K(d, k)-V(a, ı, i)-z-V(ı, i)-r-t; "hışırta, hışırdama tarzı ses" ifade edenlerde K(d, k, s)-V(a, ı)-l-d-ı-r-t; "tınlama, çınlama" ifadesi için *kıj/kañ*; "takırtı, tıkırtı" için *hok/tok* yapıları öne çıkmaktadır.

Ünlü sesler bakımından; yansımalarda art ünlülerin ön ünlülere göre daha çok bulunduğu görülmektedir. Yansıttıkları sesler açısından; geniş ünlüler, dar ünlülere göre daha güçlü sesleri ifade eder.

Yapıları bakımından; yansıma sözlerin, genel olarak tek başına kullanımı bulunmayan bir yansıma kökten türediği görülür. Bu biçimler, konuyla ilgili çalışmalarda *genişletilmiş/uzatılmış* biçimler olarak adlandırılır. Bu biçimlerden de çeşitli yapım ekleriyle yeni kelimeler türetilmektedir.

Tuva Türkçesinde yansıma isimlerden fiil türetmede işlek olarak kullanılan ekler vardır. Türk dilinin her sahasında görülebileceği gibi {+LA-}, bu eklerden biridir. Ek; çoğunlukla hayvan sesleri ifade eden yansımalarla, genellikle kök hâlinde tek başına kullanımı bulunmayan tek heceli sözlere gelmektedir.

Yansıma sözlerden fiiler türetmede en sık kullanılan ek, {+GAyIn-}/{+(η)AyIn-} ekidir. Fiilin sık aralıklarla tekrarlanmasını ifade eden ekin, *hayın-* "kaynamak" fiilinin ekleşmesinden meydana geldiği kaynaklarda belirtilmektedir. İncelediğimiz sözcükler arasındaki artlık-önlük uyumuna girmeyen biçimler, bu durumun bir sonucu olarak yorumlanmıştır.

Ses yansımali sözlerde görülen diğer ekler; {+(I/U)rA-}, {+Gİr-} ve {+GİrA-}'dır. {+GİrA-}, sonu /η/ ile biten tek heceli bazı yansımalara gelir. {+(I/U)rA-}, ses yansımali fiillerin yapısında sık görülen biçimlendendir. Bu yapıdaki sözcükler; özellikle sonu -rt ile biten yansıma isimlerin, fiil türevleri görünümündedir. {+Gİr-} eki de, genellikle tek başına kullanımı bulunmayan yansıma köklerin üzerinde görülür.

Tuvacadaki yansımalar arasında geniş yer tutan diğer bir grup, görünüş ve hareket yansıtan sözcüklerdir. İncelememizde; "görünüp kaybolma, ani hareket, parlama", "açılma, aralanma", "irkilme, titreme", "yuvarlanma" gibi başlıklar altında sınıflandırdığımız bu sözcükler; hareket ve oluşları ya da varlıkların görünüşünü, biçimini tasvirî bir şekilde ifade ederler. Bunların da kendilerine özgü oluşum ve türetim yolları bulunmaktadır. Bu sözcüklerin çoğu, benzer yapılarıdaki fiillerden -(A)ş genişlemesiyle oluşmuş sözcüklerdir.

Görünüş yansımali sözlerden fiiller türetmede, {+(η)AyIn-} ve {+(η)nA-} ekleri işlek olarak kullanılmaktadır. Söz konusu ekler, eylemin tekrarlanma sıklığı bakımından ayrım taşırlar.

Ses yansımali fiillerle görünüş yansımali fiiller arasında biçim bakımından şu farklılıklardan söz edilebilir: Ses yansımali fiiller çoğunlukla -rA ile biten tipte, görünüş yansımali fiiller -(X)y ile biten tiptedir. Ses fiillerinin isim biçimi genellikle -t şeklinde olurken, görünüş fiillerininki -ş şeklinde olmaktadır. Görünüş fiilleri içinde de -rA ile bitenler vardır, ancak bunlar da -ş kalıbında isimleşirler. Bu da, bu yansıma mekanizmalarının güçlü bir sisteme sahip olduğunu göstermektedir.

Yansıma sözler arasındaki diğer bir grup, duygu ve durumları yansıtan sözcüklerdir. Bu yansımalar, insanların çeşitli duygu ya da duyularına dayanan durumları ifade ederler. Ses ve yapı özellikleri bakımından görünüş ve hareket yansımalarıyla benzer özellikleri taşırlar.

Yansıma sözcüklerin, cümlede kullanılış özellikleri bakımından da kendilerine özgü yönleri vardır. Tuva Türkçesinde yansıma sözcükler, cümlede genellikle *de-* ve *kıl-* fiilleriyle ya da bu fiillerden türeyen yapılarla birlikte kullanılmaktadır. Yansımaların cümlede diğer bir kullanılışı de ikilemeler şeklinde olmaktadır. Bazen aynı sözcüğün tekrarıyla yansıma ifadenin tekrarlanması anlamı iletilirken, bazen de ikinci unsurdaki sesler değiştirilerek yansımanın tarzının çeşitlendirilmesi sağlanır.

Yansıma sözcükler, Türk dilinin doğaya ve somutlaştırmaya dayalı anlatım tarzının canlı ve işlek örnekleridir. Tuva Türkçesinde de bu sözcükler, hem bu yönüyle hem de kendilerine özgü oluşum ve türetim yollarıyla özel ve dikkat çekici bir yer tutmaktadır.

Kaynakça

- ARIKOĞLU, Ekrem ve B. BORBAANAY, (2007), *Tuva Destanları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem, (2007), "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, 1150-1228.

- AŞMARİN, N. İ. (1918), *Osnovi Çuvaşskoy Mimologii (O podrajatel'nih slovah v çuvaşskom yazık)*, Kazan.
- AŞMARİN, N. İ. (1925), *Podrajanie v Yazıkah Srednego Povolj'ya*, İzvestiya Azerbaydjanskogo Universiteta, Obşçestvennie Nauki, Baku.
- AŞMARİN, N. İ. (1928), *O Morfoloğiceskih Kategoriyah Podrajaniy v Çuvaşskom Yazıke*, Kazan: İzdanie Akademiçeskogo Tsentra TNKP.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (2007), *Türkçenin Grameri*, (8.Basım), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEMİRCAN, Ömer, (1996), "Türkçe Yansımaların Özüne Doğru", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, C: 7; 175-191.
- DENY, J., (1941), *Türk Dili Grameri – Osmanlı Lehçesi*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- DMİTRİYEV, Nikolay K., (1927), "Beitrage zur Osmanischen Mimologie", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 34., 105-123.
- EMRE, A. Cevat, (1945), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERĞİN, Muharrem, (2002), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERGÜN, M. ve M. AÇA, (2004), *Tıva Kahramanlık Destanları I*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- HARRİSON, K. D. (2004). "South Siberian Sound Symbolism", *Languages And Prehistory Of Central Siberia*, (Ed. E. Vajda), 199-213.
- HATİBOĞLU, Vecihe, (1981), *Türk Dilinde İkilime*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- HINTON, L., NICHOLS, J. ve OHALA, J. J. (1994), "Introduction: Sound-symbolic processes", *Sound Symbolism* (Ed. Hinton, L., Nichols, J ve Ohala J. J.), Cambridge University Press, Cambridge, 1-12.
- İSHAKOV, F. G. ve A. A. PAL'MBAH, (1961), *Grammatika Tuvinskogo Yazıka - Fonetika i Morfoloğiya*, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- JENDRASCHEK, Gerd, (2001), "Semantic and Structural Properties of Turkish Ideophones", *Turkic Languages*, 5; 88-103.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KONONOV, A. N., (1956), *Grammatika Sovremennogo Turyetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- KORKMAZ, Zeynep, (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, (3.Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, (3. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LESSİNG, D. Ferdinand, (2017), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (Çeviren: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MONGUŞ, D. A., (2003), *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka I/Tıva Dıldıy Tayılbırlıg Slovarı I*, Novosibirsk: Nauka.
- MONGUŞ, D. A., (2011), *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka II/Tıva Dıldıy Tayılbırlıg Slovarı II*, Novosibirsk: Nauka.
- RASSADİN, V. İ., (1978), *Morfoloğiya Tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*, Moskva. Nauka.
- SARIŞAHİN, Dilber, (2017), "Problemi i Perspektivi İzuçeniya Zvukoizobrazitel'noy Leksiki Turyetskogo Yazıka", *Gramota*, 5 (71); 144-147.
- SAT, Ş. Ç. ve E. B. SALZINMAA, (1980), *Amğı Tıva Literaturlug Dil*, Kızııl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- SİMTCHİT, Kyzyl Maadyr, (2002), *Tıva Türkçesinin Şekilbilgisi (Türkçenin tarihsel dönemleri ile karşılaştırmalı olarak)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TATARİNTSEV, B. İ., (2000), *Etimoloğiceskiy Slovar Tuvinskovo Yazıka I*, Novosibirsk: Nauka.
- TEKİN, T. (1982), "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KİrA}", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36 (1-3), 503-513.
- TENİŞEV, E. R., (1968), *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".

- THOMPSON, Arthur Lewis, Do, Youngah, (2019), “Defining iconicity: An articulation-based methodology for explaining the phonological structure of ideophones”, **Glossa: A Journal of General Linguistics**, 4 (1); 1-40.
- TİŞİNA, Elena V. (2010), *Russkaya Onomatopeya: Diahronnyy i Sinhronnyy Aspekti İzuçeniya*, Volgograd: Volgogradskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet.
- TOSUN, İlker, (2017), “Tuva Türkçesinde {+Gır(A)-} Eki”, **TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 11; 505-519.
- TÜRKAY, Kaya, (1978), “Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, (Haz. M. Canpolat, S. Tezcan ve M. Ş. Onaran), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 241-157.
- VAJDA, Edward, (2003), “Review of Ideophones ”, **Language**, 79; 823-824.
- VARDAR, Berke, (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- VORONİN S. V. (2004), *Angliyskiye Onomatopi Fonosemantiçeskaya Klassifikatsiya*, Sank-Peterburg: İnstitut İnostrannih Yazıkov.
- ZÜLFİKAR, Hamza, (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kısaltmalar:

- ATLD: Amgı Tıva Literaturlug Dıl [Ş. Ç. Sat ve E. B. Salzınmaa (1980)]
- TS I: Tolkovıy Slovar' Tuvinskogo Yazıka I/Tıva Dıldın Tayılbırlıg Slovarı I [D. A. Monguş (2003)]
- TS II: Tolkovıy Slovar' Tuvinskogo Yazıka I/Tıva Dıldın Tayılbırlıg Slovarı II [D. A. Monguş (2011)]
- TRS: Tuvinsko-Russkiy Slovar [E. R. Tenişev (1968)]
- GTY: Grammatika Tuvinskogo Yazıka - Fonetika i Morfologiya [F. G. İshakov ve A. A. Pal'mbah (1961)]
- TD: Tuva Destanları [E. Arıkoğlu ve B. Borbaanay (2007)]
- TKD I: Tıva Kahramanlık Destanları I [M. Ergun ve M. Aça (2004)]